

A.H. VAN DRUNEN

De restauratie van het Hof van Zevenbergen te 's-Hertogenbosch

Een leerlingenbouwplaats

Onlangs is de restauratie van het Hof van Zevenbergen van start gegaan. Dit laat middeleeuwse gebouwencomplex is het enige nog overgebleven stadspaleis in 's-Hertogenbosch. In de bloeitijd van de stad hebben er verschillende van deze hoven gestaan. Het tegenover het Hof van Zevenbergen gelegen en vergelijkbare Keizershof is pas in het eind van de 19de eeuw gesloopt, andere moesten reeds eerder het veld ruimen. Het Hof van Zevenbergen is opvallend gaaf tot ons gekomen. Nadat in 1976 het gebouwencomplex door de gemeente werd aangekocht is een gedeelte in de daaropvolgende jaren gerestaureerd. De meest monumentale bouwdelen vielen echter buiten het restauratieplan. Deze kregen een tijdelijke functie, stonden leeg en werden zelfs gekraakt.

Om de kostbare restauratie van dit gedeelte van het Hof te financieren is een uniek samenwerkingsverband opgezet. Een combinatie van vijf restauratie-aanemers heeft het gebouw gekocht. De gemeente geeft de grond in erfpacht uit. Het werk wordt in de vorm van een leerlingenbouwplaats uitgevoerd. Hiervoor zijn extra subsidies uit het Europees Sociaal Fonds en het Provinciaal Sociaal-Economisch Beleidsplan te verkrijgen. De restauratiewerkzaamheden zelf worden gesubsidiëerd uit het Stadsvernieuwingsfonds en het RRM fonds. De in het plan opgenomen woningen zijn vooraf verkocht. De belangstelling voor de restaureren panden was zo groot dat alle ruimten snel verkocht of verhuurd waren. Het Hof gaat ook onderdak bieden aan een advocatenkantoor. Uitgaande van deze functies is het restauratieplan opgesteld. Bij het ontwerp is gebruik gemaakt van een uitgebreid bouwtechnisch- en bouwhistorisch vooronderzoek¹.

Achtergevel met traptoren (hoofdvleugel). Opname uit 1943 vlak voordat de laatste weeskinderen vertrokken (foto Persbureau 'Het Zuiden')

De geschiedenis

Uit het bouwhistorisch onderzoek en het aanvullend archiefonderzoek is de geschiedenis van het Hof van Zevenbergen in grote lijnen bekend geworden². Het Hof is gebouwd door *Cornelis van Glymes, heer van Zevenbergen, Melijn, Grevenbroeck* enz., die in 1478 tot commandant van Grave benoemd werd³. Cornelis verbleef liever in de grote stad en kocht daarom in 's-Hertogenbosch een groot perceel in *De Mortel* aan de zuidrand van de stad. Aan de oost- en de zuidzijde grensde het terrein aan het riviertje *De Binnendieze*. Achter het reeds op deze plaats staande huis werd op ca. 15 m. achter de rooilijn een groot gebouw gezet. Het omvat twee bouwlagen en twee zolders. Een gedeelte is onderkelderd. Tegen de achtergevel staat een traptoren die alle bouwlagen met elkaar verbindt. Deze hoofdvleugel bezat een houtskelconstructie. De fraaie kapconstructie is nog geheel aanwezig. De stenen dwarsmuur en de vele stookplaatsen zijn verdwenen.

Reconstructie van het nog bestaande oudste gedeelte van het complex (ca 1500). Tekening van W. F. Weve.

Ook de poort naar het achterterrein is nog slechts uit bouwsporen af te leiden. Korte tijd later zal aan de rechterzijde voor de hoofdvleugel ook bebouwing zijn ontstaan, waardoor een U-vormige plattegrond ontstond.

Het Hof van Zevenbergen is in de loop der tijd verder uitgegroeid tot een gebouwencomplex met verscheidene vleugels, gegroepeerd om een binnenplaats.

De 17de eeuwse verbouwingen

Na verschillende keren in andere handen te zijn overgegaan, komt het Hof in 1661 in bezit van *Hendrick van Schriek*, die de beide zijvleugels verbouwt en voorziet van rijk versierde trapgevels.

In 1695 laat de niet onbemiddelde *Willem van Bree* als eigenaar aan de straatzijde tussen de zijvleugels een lager poortgebouw zetten. Dit bevat twee erkers en een middenrisaliet met fronton en een rijkversierde ingangspartij. Achter de ingangspoort brengt hij in de gevel aan de binnenplaats drie bogen aan. Deze natuurstenen boogstelling, die laat-gotische en vroegrenaissance stijlen vertoont, is nog, zij het in slechte staat aanwezig. Het is waarschijnlijk ook Willem van Bree geweest die het fraaie 17de eeuwse stucwerkplafond in de hoofdvleugel laat aanbrengen. Dit voor Nederland zeldzame plafond is van grote kunsthistorische waarde.

Het Roomsche Burger Weeshuis

In 1779 vestigt het *Roomsche Burger Weeshuis* zich in het Hof van Zevenbergen. Hiervoor wordt het gebouwencomplex in 1783 ingrijpend verbouwd. Er komt een strikte scheiding tussen het jongens- en het meisjesgedeelte. Beide krijgen een eigen ingang. Hiervoor wordt ook de voorgevel verbouwd. De beide trapgevels worden verhoogd en voorzien van kroonlijsten. De sporen van deze bouwcampagne zijn nog in de huidige gevel af te lezen. In- of kort na 1855 krijgt de gevel zijn huidige architectuur naar ontwerp van architect *J. Bolsius*. Hij verbouwt ook het inwendige van het gebouw. De tekeningen, die

bewaard zijn gebleven, informeren ons niet alleen over de verbouwing maar ook over de 19e eeuwse indeling van het weeshuis. Latere toevoegingen in 1912 en 1954 hebben nogal wat afbreuk gedaan aan de binnenplaats. Bij de restauratie zullen deze worden gecorrigeerd.

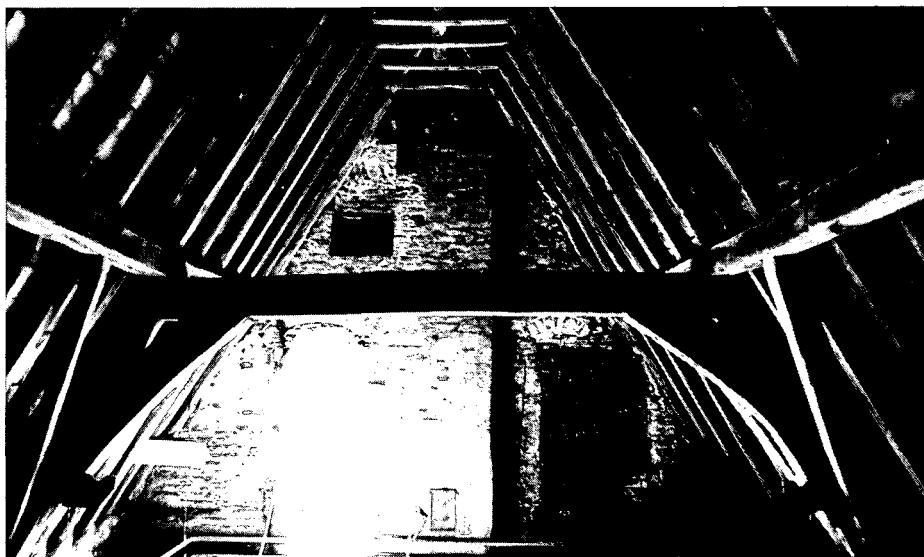
Het restauratieplan

Het restauratieplan is opgezet door het architectenbureau Teering, Van der Laar en Van Vliet uit 's-Hertogenbosch in nauwe samenwerking met de gemeente. Dit bureau tekende ook voor het reeds gerestaureerde gedeelte. Bij het ontwerp is uitgegaan van het behoud en het herstel van de open binnenplaats. Ook op andere plaatsen heeft het behoud voorop gestaan. Alle historische bouwmassa's worden gerespecteerd. Latere wijzigingen blijven zoveel mogelijk zichtbaar. De ramen behouden hun 19e eeuwse kleine roedeverdeling, ook al zijn de bouwsporen van de kruiskozijnen en de oude gevelindeling teruggevonden. De andere ramen in het gebouw blijven in Empire-stijl uitgevoerd. Ten behoeve van de nieuwe functies wordt de binnenplaats vanaf de Keizerstraat ontsloten. Gekozen is voor de 17e eeuwse situatie met de drie natuurstenen bogen. De ingangspartij aan de straatzijde zal zowel met de 17e eeuwse hal, als met de 19e eeuwse gevel moeten harmoniseren. Ter ontsluiting van het achtererf wordt de middeleeuwse poort weer aangebracht. Op het achterterrein verlengt men de 16e eeuwse achtervleugel met twee nieuwbouwwoningen, zodat er een bijna vierkante tuin ontstaat. Het tuinontwerp draagt een barok-karakter, dat aansluit op de herstelde symmetrie van de ingangspartij. Een ajour hekwerk sluit het terrein aan de achterzijde af. In het najaar van 1989 zal de restauratie een aanvang nemen. Tijdens de werkzaamheden zal een begeleidend bouwhistorisch onderzoek de nog niet opgeloste historische vragen moeten beantwoorden. ■

Noten:

1. A.H. van Drunen. *Bouwhistorisch en bouwtechnisch vooronderzoek. De voorbereiding op de restauratie van het Hof van Zevenbergen*. Elders in dit blad.
2. W.F. Weve. *Monumentenberichten, 's-Hertogenbosch Hof van Zevenbergen Keizerstraat 12*. Bulletin KNOB, jrg. 83 (1984), nr. 2, blz. 93-95.
3. A.F.O. Van Sasse van Yssel. *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1910-1914, deel 2, blz. 23-43. De verdere historische gegevens zijn uit deze bron afkomstig.

Ir. A.H. van Drunen is werkzaam als bouwhistoricus van de afdeling Bouwhistorie en archeologie van de gemeente 's-Hertogenbosch.

15de eeuwse kapconstructie van de hoofdvleugel, vlieringzolder. (foto Dienst BOA, gemeente Den Bosch.)

A.H. VAN DRUNEN

De voorbereiding op de restauratie van het Hof van Zevenbergen

Bouwhistorisch en bouwtechnisch vooronderzoek

Wie het plan opvat om zijn huis te restaureren begint in veel gevallen aan een spannend avontuur. Wat zal het bouwproces hem brengen? Een schitterend eindresultaat staat hem voor ogen: een interieur met plavuizenvloeren en fraai beschildeerde balken. Zijn met verlaagde plafonds, board en schroefjes afgetimmerde huis wordt een droompaleis nog voordat de architect zijn schetsplannen gereed heeft. Dat het restaureren vaak ook in financiële zin een spannend avontuur wordt is helaas maar al te waar. Tussen vloeren en plafonds zijn rotte balken verborgen, waaraan insecten en zwammen zich tegoede hebben gedaan, achter wandbespanningen en pleisterlagen gaan gescheurde muren schuil. Dergelijke gebreken ontdekt men vaak pas tijdens de restauratie. In de begrotingspost 'meer- en minderwerk' moet dan flink geschoven en opgeteld worden. Een deskundig vooronderzoek van het betreffende gebouw kan in veel gevallen een groot aantal onaangename verrassingen tijdens de bouw vermijden.

Bouwtechnisch-bouwhistorisch onderzoek

De laatste jaren is er tijdens de discussies over de nieuwe opzet van de monumentenzorg, vooral vanuit financieel oogpunt, regelmatig gepleit voor een structureel bouwhistorisch-bouwtechnisch vooronderzoek bij restauraties. Tot een duidelijke subsidieregeling van een dergelijk onderzoek is het echter nooit gekomen. In de nieuwe Monumentenwet komen de begrippen bouwtechnisch en bouwhistorisch onderzoek zelfs in het geheel niet voor! Een pijnlijke omissie, die des te opmerkelijker wordt als we de uitgebreide regelingen met betrekking tot het oudheidkundig bodemonderzoek in de nieuwe Monumentenwet lezen. Door de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers is tijdens de inspraakprocedure van de nieuwe wet tevergeefs op het gemis van een onderzoeksregeling gewezen. Tekenend voor de huidige situatie is dat bij de laatste reorganisatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de afdeling Bouwkundig

Onderzoek en Documentatie zelfs is opgeheven. Desalniettemin is een flinke groei van het bouwhistorisch onderzoek in den lande waar te nemen. In de gedecentraliseerde monumentenzorg gedijt het onderzoek kennelijk goed. Steeds meer gemeenten gaan ertoe over een bouwhistoricus in dienst te nemen, of schakelen één van de in aantal toenemende particuliere bouwhistorische onderzoeksbureaus in. Ook de activiteiten van de *Rijksgebouwendienst* moeten in deze genoemd worden. Daarnaast schakelen steeds meer architecten een bouwhistoricus in bij het vooronderzoek.

Het bouwtechnisch en bouwhistorisch onderzoek liggen in elkaars verlengde. Beide hebben ze vooral een praktisch doel: het voorkomen van verrassingen tijdens de bouw, door het tijdig onderkennen van technische en historische kwaliteiten en gebreken. Beide vormen van onderzoek kunnen gelijktijdig worden uitgevoerd. Een onderzoek van fundering toont bijvoorbeeld niet alleen de draagkracht

van de ondergrond en de bouwtechnische staat van de fundering, maar biedt ook inzicht in de ouderdom en ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw. Muurwerkonderzoek brengt zakkingen van het gebouw aan het licht, maar ook allerlei bouwsporen van historische bouwtechnieken en interieurafwerkingen.

Uitgangspunt bij het vooronderzoek is een zo beperkt mogelijke aantasting van het gebouw. In de restauratiepraktijk gaat men in de regel veel rigouzeuzer te werk: stucwerk wordt afgehakt zonder dat er aandacht wordt besteed aan historische muurafwerkingen, schilderingen en behangpapier. Vloerdelen en dakbeschot worden vaak verwijderd met het gevaar dat de stabiliteit van het gebouw wordt verstoord. Door het versneld en ingrijpend uitpellen van te restaureren gebouwen gaan ook vaak veel historische gegevens en materialen onnodig verloren, zeker als deze niet tijdens de sloopwerkzaamheden naar behoren worden gedocumenteerd.

Vooronderzoek van het Hof van Zevenbergen

In 's-Hertogenbosch wordt van gemeentewege bouwhistorisch onderzoek verricht ten behoeve van de vele restauraties die in deze stad worden uitgevoerd. In het begin van de jaren tachtig is ter voorbereiding van de toekomstige restauratie een uitgebreid bouwtechnisch-bouwhistorisch onderzoek ingesteld in het Hof van Zevenbergen¹. Dit onderzoek zal in deze bijdrage als voorbeeld worden genomen om het praktische nut van het bouwhistorische vooronderzoek aan te tonen.

In het Hof van Zevenbergen zijn op plaatsen waar voor het onderzoek belangrijke gegevens werden vermoed op aanwijzing van de bouwhistoricus kleine muurvlakken ontleisterd, enkele vloerdelen weggebroken en een beperkt aantal vloertegels gelicht om er grond- en funderingsonderzoek te plegen. Hiervoor moest het gebouwencomplex eerst nauwkeurig worden geanalyseerd en moesten hypo-

thesen worden opgesteld over de fasering van de verschillende bouwdeelen.

Zo vertoonde de kap van de hoofd vleugel plaatselijk een afwijking in de vorm van discontinuïteit in de telmerken en een afwijkend spanttype. Door op de lager gelegen verdiepingen onder dit spant een klein gedeelte van vloeren of plafonds te demonteren, bleek dat op deze plaats in het verleden een dwarsmuur met stookplaatsen had gestaan. Deze vondst paste tevens in de theorie dat, afgaande op bouwsporen in de buitengevels, er zich oorspronkelijk een poortdoorgang in het gebouw heeft bevonden. Bij de restauratie zal, mede om wille van de dwarsstabiliteit van het pand, de dwarsmuur weer worden gereconstrueerd. Ook de poort wordt teruggebracht². Na het ontleisteren van een dichtgemetseld en ingebouwd raam op de binnenplaats werd informatie verkregen over de oorspronkelijke gevelindeling en toegepaste raamvormen. Bij de restauratie zal op deze plaats worden gekozen voor het vroeg 19de eeuwse raamtype omdat daarvan de meeste gegevens voorhanden zijn en er zo min mogelijk gesloopt en vernieuwd hoeft te worden.

Om de technische staat van de moerbalkopleggingen te kunnen onderzoeken zijn alle balkkoppen vrijgemaakt door het gedeeltelijk weghalen van enkele vloerdelen boven, of enig stucwerk onder de moerbalken. Hierbij werd ook vastgesteld dat het hoofdgebouw oorspronkelijk een houtskelconstructie heeft gehad. De rijk geprofileerde sleutelstukken zijn nog aanwezig. Gelukkig verkeren de balken nog in een goede staat. Hierdoor kan een zeer zeldzaam 17de eeuwse plafond, waarvan er in Nederland nog slechts enkele zijn, gehandhaafd blijven.

Als laatste voorbeeld van het benutten van gegevens uit het vooronderzoek kan genoemd worden de hoofdtoegang. In de voorvleugel zijn aan binnenplaatszijde twee van de drie hardstenen bogen zichtbaar, die voor een deel bestaan uit hergebruikte laatgotische natuursteenelemen-

Voorgevel aan de Keizerstraat. De gevel kreeg dit uiterlijk na de verbouwing tot weeshuis in 1783 en de wijzigingen in 1855 ev. Er zijn twee ingangdeuren vanwege de strikte scheiding destijds tussen jongens- en meisjesafdeling (foto Gemeentewerken Den Bosch).

ten. Deze boogstelling is hier gelijktijdig met de voorvleugel in de 2de helft van de 17de eeuw aangebracht. Aan de hand van een oude afbeelding was voorts de oorspronkelijke centrale ingangspartij te reconstrueren. Deze verdween na de ingebruikname van het complex als Rooms weeshuis in 1783, waarbij een tweetal gescheiden ingangen voor jongens en meisjes werd aangebracht. In het restauratieplan moeten zowel de 17de eeuwse als de weeshuisingang recht gedaan worden door een architectonisch aanvaardbare combinatie van twee bouwperiodes te maken zonder tot anachronismen te vervallen.

Het onderzoeksrapport

Bij de verslaglegging van het bouwhistorisch onderzoek is veel aandacht besteed aan de bruikbaarheid van de gegevens voor het restauratieplan. Met behulp van tekeningen is een overzicht gegeven van de monumentwaarde van de diverse bouwconstructies en de oppervlaktebehandling van muren, plafonds en vloeren. Deze visuele wijze van verslaglegging is bij het opstellen van het restauratieplan van het Hof van Zevenbergen beter hanteerbaar gebleken dan de uitvoerig geschreven rapportage. Uiteraard zijn door de niet-destructieve wijze van vooronderzoek nog veel vragen over de bouwhistorie van het Hof van Zevenbergen onopgelost. Tijdens de restauratie zal daarom nog aanvullend bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk zijn om deze te beantwoorden. ■

Noten:

1. Dit vooronderzoek is verricht door W.F. Weve in het kader van zijn afstuderen aan de afdeling bouwkunde (T.U. Delft). De voorlopige onderzoeksresultaten zijn verwerkt in een rapportage.
2. Zie voor het restauratieplan de bijdrage 'De restauratie van het Hof van Zevenbergen te 's-Hertogenbosch' elders in dit blad.

Boogstelling op de binnenplaats (foto Gem. Werken, Den Bosch).

